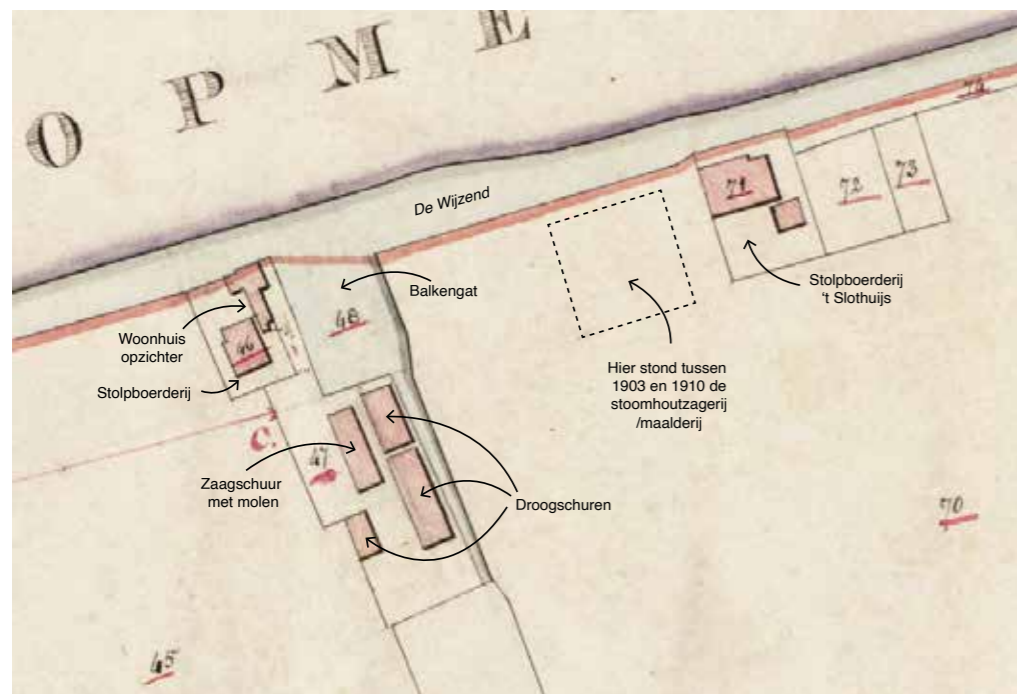

DE HOUT- ZAAGMOLEN VAN SPAN- BROEK

Cover: De houtzaagmolen op de zaagschuur in 1903 vanuit het zuiden. Links en rechts de droogschuren.

Een versierde zilveren knoop.

← Uitsnede uit de oudste kadastrale kaart uit 1826 met de gebouwen van de houtzagerij langs de Wijzend.

← De houtzaagmolen van Broekerhaven aan het begin van de 20ste eeuw. Het gaat om een wipmolen op een zaagschuur. De molen is in 1916 afgebroken.

Tussen de Van Roozendaalstraat en het water de Wijzend in Spanbroek is recent een nieuwe woonwijk verschenen, genaamd De Drie Hofjes. Op deze plek stonden tot 2023 de grote bedrijfsgebouwen van de JET BIK-fabriek, waar men tientallen jaren lichtkoepels maakte. Het industriële karakter van dit gebied gaat nog veel verder terug in de tijd, tot het begin van de 18de eeuw, en begint bij de bouw van een houtzaagmolen. In 2023 vond archeologisch onderzoek plaats op deze historische locatie.

HOUTZAAGMOLENS

De houtzaagmolen is een uitvinding uit het einde van de 16de eeuw. Cornelis Cornelisz van Uitgeest combineerde een windmolen met een krukas, waardoor de draaibeweging werd omgezet in een op- en neergaande beweging. Het zagen van hout kon hierdoor veel efficiënter gebeuren, want een boomstam werd nu in één keer met windkracht tot stapel planken verzaagd. Tot de komst van de houtzaagmolen moesten planken één voor één met de hand worden gezaagd, wat veel tijd kostte. De houtzaagmolen van Spanbroek is in 1727 gebouwd. Dit is bijzonder, want in de 18de eeuw stonden binnen West-Friesland verder alleen houtzaagmolens bij de steden Hoorn, Enkhuizen, Medemblik en Alkmaar. Tevens stond nog een zaagmolen bij Broekerhaven, de haven van de Stede Grootebroek. De zaagmolen in Spanbroek was dus een vreemde eend in de bijt. Toch was het misschien een strategisch sterke zet om juist hier, in het midden van West-Friesland, een houtzagerij te bouwen. Voor de dorpen uit de omgeving was het immers logischer om hier hout in te kopen, dan in de verder weg gelegen steden.

DE ZAAGMOLEN IN SPANBROEK

De zaagmolen in Spanbroek was bij de bouw eigendom van vijf personen: Joris Spruijt, Claas Rol, Johannes Agricola, Elias Agricola en Gerrit Agricola. Zij waren allemaal familie van elkaar. Joris Spruijt en Claas Rol waren schoonbroers, Johannes Agricola was een oom van Claas Rol. Elias en Gerrit Agricola waren zoons van Johannes en dus neven van Claas Rol. Vermoedelijk nam Gerrit Agricola het initiatief tot de bouw van een houtzaagmolen in Spanbroek, want hij bezat veel land in het dorp. Voor de familie Rol en Agricola was een zaagmolen geen onbekende investering, want zij waren al vóór 1727 betrokken bij de houtzaagmolen van Purmerend. Joris

Spruijt voerde de directie over de zaagmolen in Spanbroek, wat betekende dat hij het werk ter plaatse in goede banen leidde en tevens de inkoop en verkoop van hout regelde. In 1732 nam Jan Braak deze functie van opzichter van hem over. Deze Jan was niet bepaald van onbesproken gedrag: in het archief zijn veel rechtszaken te vinden waaruit blijkt dat hij zich geregeld misdroeg. Een bijzondere zaak gaat om het 'recht van de wind'. Jan Braak was verplicht om voor dit recht ieder jaar zes gulden te betalen aan de Heer van Spanbroek. Hij weigerde dit echter, wat een slepende rechtszaak opleverde die pas in 1755 ten einde kwam.

Het bezit van de houtzaagmolen was aanvankelijk in vijf parten verdeeld, wat betekent dat vijf personen een deel van de molen in bezit hadden. Het eigendom raakte in de loop van de 18de eeuw door vererving van de parten steeds meer versnipperd en dit kwam het beheer van de houtzagerij niet ten goede. Daarom werd de houtzagerij in 1787 verkocht aan één persoon voor het bedrag van ruim 2000 gulden, namelijk Joris Goessinnen. Hij was een kleinzoon van Joris Spruijt en al eerder betrokken bij de molen. Hierna bleef de houtzagerij steeds in bezit van één of twee personen.

DE GEBOUWEN VAN DE HOUTZAGERIJ

Van de houtzaagmolen bestaan enkele foto's uit het begin van de 20ste eeuw. Hierop is te zien dat de zaagmolen een achtkante bovenkruier was en op een langwerpige zaagschuur stond. Bij een bovenkruier kan alleen de kap van de molen met de wieken in de wind worden gedraaid. Op basis van een archiefstuk weten we dat in ieder geval in 1837 al sprake was van een achtkante bovenkruier. Bij de bouw in 1727 moet het echter een ander type molen zijn geweest, want in een krantenadvertentie uit 1787 wordt vermeld dat de houtzaagmolen een wipmolen is.

Wipmolens hebben een piramidevormige ondertoren met daarop een houten bovenhuis met wieken dat volledig kan draaien. Ergens tussen 1787 en 1837 is dus een nieuwe zaagmolen gebouwd, maar wanneer precies blijkt niet uit archiefstukken.

De werkvloer van de zaagschuur lag ongeveer 1 meter boven het maaiveld. Bij de opgraving in 2023 zijn de funderingen van de voorkant van de zaagschuur gevonden. Het gaat om vierkante fundamente, zogenaamde poeren, die op regelmatige afstand van elkaar zijn opgemetseld. De poeren staken oorspronkelijk een flink stuk boven het maaiveld uit en hierop lag de houten werkvloer. Onder de poeren waren geen palen aanwezig, zij waren simpelweg op de zandbodem van Spanbroek gebouwd. Van de molen zelf zijn geen funderingen gevonden, zij liggen onder de Van Roozendaalstraat en Zaagmolenweg. Rond de zaagmolen stonden verschillende droogschuren, waarin de gezaagde planken een tijd lang moesten drogen. Het waren eenvoudige gebouwen, waar de wind doorheen waaide.

BALKENGAT EN HELLING

Tegen de kopse kant van de zaagschuur bevond zich een groot open water, het balkengat, dat aansloot op de Wijzend. Vanuit de Wijzend werden boomstammen naar het balkengat gebracht en hier bleven zij vervolgens een lange tijd liggen in het water. Dit wordt 'wateren' genoemd en had

↑ De houtzaagmolen vanuit het noorden, met op de voorgrond het balkengat met de drijvende boomstammen. Links en rechts van de molen droogschuren. Uiterst rechts het woonhuis van de opzichter, dat aan de Wijzend stond. Daarachter een tweede woonhuis met houten klokgevel, dat in 1849 is gebouwd.

↓ De bakstenen fundamente van de zaagschuur van de houtzaagmolen. Op de achtergrond de Houtzaagmolenweg, die is vernoemd naar de verdwenen houtzaagmolen.

'In de buurt van de molen zijn veel stukken schors in het balkengat gevonden'

↑ De houten kadebeschoeiing van het balkengat, gemaakt van palen en planken van naaldhout.

↓ Op de voorgrond een hoek van het balkengat en de funderingen van de helling.

als doel om stoffen uit het hout te spoelen. Hierdoor hadden de planken na het zagen nauwelijks last van kromtrekken en scheuren. Vanuit het balkengat werden de stammen naar de werkvloer van de zaagschuur getrokken via een schuine houten helling. Bij de opgraving zijn delen van de houten kadebeschoeiing van het balkengat onderzocht. Uit jaarringonderzoek op de houten onderdelen blijkt dat de beschoeiing van ná 1850 dateert. In de loop van de 19de eeuw is de kadebeschoeiing van het balkengat blijkbaar een keer vernieuwd. Ook de fundamente van de helling zijn teruggevonden. Deze bleek te zijn geplaatst op palen en een zware eikenhouten balk. In de balk zaten diverse inkepingen, die duidelijk maken dat het onderdeel oorspronkelijk in een gebouw heeft gezeten. Vermoedelijk is de balk afkomstig uit de houtzaagmolen. In de buurt van de molen zijn ook veel stukken schors in het balkengat gevonden, met name van grove den (grenenhout). De schors werd van de boomstammen afgestoken voordat zij werden gezaagd. Verder is een ongezaagde boomstam van iepenhout aangetroffen in het balkengat.

HET WOONHUIS MET DE STOLPBOERDERIJ

Kort na de bouw van de houtzaagmolen in 1727 is aan de Wijzend een woonhuis gebouwd. De eerste bewoners hiervan waren waarschijnlijk Joris Spruijt met zijn gezin.

Hij was de eerste opzichter en hield toezicht over het werk op de houtzagerij. Ook de opzichters uit latere tijd hebben waarschijnlijk in dit huis gewoond. Het huis is pas rond 1965 afgebroken en er bestaan enkele foto's van. Het was een rechthoekig gebouw dat grotendeels uit hout was opgetrokken. Bij de opgraving zijn funderingen van de buitengevels en een schoorsteen teruggevonden. Schuin achter het woonhuis stond een stolpboerderij die in 1902 is gesloopt. Uit het archeologisch onderzoek blijkt dat in deze stolp geen woongedeelte aanwezig was, maar alleen een hooiberg, koeienstal, kaasmakerij en een dars. Bij de houtzaagmolen was dus ook een boerenbedrijf gevestigd. In de stolp bevond zich een ronde waterput, die de koeien in de wintermaanden van drinkwater voorzorg.

AFVAL VAN DE OPZICHTER

De bewoners van het woonhuis aan de Wijzend hebben het balkengat gebruikt om afval in weg te gooien en een deel hiervan is bij de opgraving teruggevonden. Het gaat bijvoorbeeld om borden van Delfts blauw aardewerk, kookpannen en glazen wijnflessen. Dat de opzichter en zijn gezin tot de meer welgestelde bevolking van Spanbroek behoorde, blijkt bijvoorbeeld uit de vondst van divers Chinees en Europees porselein uit de 18de tot en met vroege 20ste eeuw, waaronder deftig theeservies en fraaie borden. Leuk is ook een Chinese pot uit de periode 1850-1900, die gevuld met gekonfijt fruit of gember door het huishouden is aangekocht. Andere opvallende stukken zijn een fragment van een rijk versierde tabakspot van Frans

steengoed uit circa 1860 en de deksel van een pot die ooit een luxe scheercreme van amandelen uit Parijs bevatte. De heer des huizes liep er keurig verzorgd bij!

STOOMFABRIEKEN

Vanaf 1846 was de houtzaagmolen eigendom van Petrus François van den Steen, de burgemeester van Spanbroek. Na zijn overlijden in 1888 kwam het bedrijf in handen van zijn zoon Hector. Ook hij was burgemeester, namelijk van Spanbroek en Opmeer. Hij had grootse plannen met de houtzagerij. In 1902/1903 liet hij namelijk verderop op het terrein een stoomhoutzagerij en een grote opslagloods bouwen. In de stoomzagerij werd gezaagd

↑ Een pan van aardewerk uit het balkengat. De pan werd gebruikt om mee te koken en is in de 19de eeuw gemaakt in Bergen op Zoom.

↑ Een pot van Chinees porselein uit het balkengat. De pot diende als verpakking voor gekonfijt fruit of gember.

↓ Opgraving op de locatie van de stolpboerderij en het woonhuis van de opzichter. Links de Wijzend.

↑ Fragment van een versierde tabakspot uit Frankrijk.

↑ Deksel van een pot scheercreme uit Parijs.

↑ Kosmosbrander van een petroleumlamp uit het balkengat.

↓ Fragment van een messing duimstok met schaalverdeling. De duimstok is ongetwijfeld gebruikt bij het opmeten van het gezaagde hout.

↑ Een loden inktpot met daarin ingekrast de initialen IGvI (4 cm hoog). Het is helaas niet bekend wie deze persoon is geweest. In de pot zat nog het bijbehorende sponsje.

met behulp van de kracht van een stoommachine. Het houten gebouw is kort na de bouw vereeuwigd op een foto. Al snel hierna, in 1904/1905, is de nieuwe zagerij uitgebreid met een bakstenen gebouw en een 25 meter hoge bakstenen schoorsteen. Het complex is hierbij waarschijnlijk voorzien van een grotere stoommachine met meer capaciteit. Hiernaast werd in het gebouw ook een stoommeelfabriek gevestigd, waar graan werd gemalen. De houtzagerij en stoommaalderij maakten gebruik van dezelfde stoommachine. Uit krantenartikelen blijkt dat de stoomhoutzagerij de naam 'Wilhelmina' droeg, terwijl de meelfabriek 'de Tijdgeest' werd genoemd. Na voltooiing van het fabriekscomplex in 1905 is de oude houtzaagmolen afgebroken.

SLOOP EN EEN NIEUW BEGIN

Het ging de nieuwe fabriek niet voor de wind. In 1909 ging het bedrijf failliet en vond een openbare verkoop plaats, waarbij de gebouwen, gereedschappen en voorraden te koop werden aangeboden. Hierna was het complex korte tijd in handen van een handelsonderneming uit Purmerend en een consortium van houtzagerijen en kooplieden. Dan gebeurt er iets opvallends: burgemeester Hector van den Steen, die de fabriek in 1909 moest verkopen, besluit in 1910 om het complex terug te kopen. Nog hetzelfde jaar liet hij de stoomfabriek en drie grote houtloodsen afbreken. De fabriek met imposante schoorsteen was op dat moment slechts vijf jaar oud! Hierna resteerde slechts het oude woonhuis aan de Wijzend, een tweede woonhuis uit 1849 dat hier vlakbij stond en het balkengat. Dit water is in 1922 gedempt en hierna herinnerde niets meer aan de eeuwenlange houtindustrie. Pas in 1953 keerde het fabriekswerk terug op deze plek: Firma Kuin & Co liet een grote timmerfabriek op het terrein bouwen. Deze fabriek werd in de loop van de 20ste eeuw uitgebreid met nieuwe gebouwen en transformeerde uiteindelijk tot de JET BIK-fabriek. Bijna 300 jaar lang is op deze plek gezaagd, getimmerd, gemalen en gefabriceerd. Daaraan in nu een einde gekomen, maar er verrijst een nieuwe woonwijk gebouwd op de vlijt van het Spanbroeker verleden.

↓ De uitgebreide stoomzaagfabriek annex stoommeelfabriek met grote fabrieksschoorsteen, kort na de bouw in 1905. Op de achtergrond stolpboerderij 't Slothuys.

↓ De stoomhoutzagerij kort na de bouw in 1903. Aan de rechterkant is de pijp van de stoommachine zichtbaar. Op de achtergrond een stolpboerderij, die de naam 't Slothuijs droeg. Deze stolp is in 1905 afgebroken. Helemaal op de achtergrond de verdwenen graanmolen van Spanbroek.

← Advertentie van de stoommeelfabriek uit 1903.

→ Krantenbericht van de verkoop van de fabriek in 1909, met een opsomming van de gebouwen en machines.

Colofon:

© Archeologie West-Friesland, Hoorn, 2024 met uitzondering van de in de verantwoording genoemde copyrighthouders.

Deze folder is een uitgave van Archeologie West-Friesland, het gemeentelijk samenwerkingsverband van Drechterland, Enkhuizen, Hollands Kroon, Hoorn, Koggenland, Medemblik, Opmeer, Stede Broec, Schagen en Texel.

- Tekst: Dieuwertje Duijn
- Historisch onderzoek: Christiaan Schrickx
- Redactie: Christiaan Schrickx en Michiel Bartels
- Ontwerp: Rolf Kliffen
- Productie: Drukwerkconsultancy

Meer informatie:

Archeologie West-Friesland, Gemeente Hoorn,
Postbus 603, 1620 AR Hoorn, Nederland
www.archeologiewestfriesland.nl
archeologie@hoorn.nl

Dank gaat uit naar: GTP Vastgoed
Alle afbeeldingen zijn afkomstig van
Archeologie West-Friesland met uitzondering van:
Westfries Archief: cover, p. 4, 7
RCE: p. 2
Oud Stede Broec: p. 2
Stichting Historisch Spanbroek-Opmeer: p. 8